

14. Кончили́н, Т. Л. Нормальное общество: что у него внутри? / Т. Л. Кончили́н // Экон. вестн. Ростов. гос. ун-та. — 2005. — Т. 3. — С. 143–153.
15. Besley, T. Health and Democracy / T. Besley, M. Kudamatsu // American Economic Review. — 2006. — Vol. 96, No. 2. — P. 313–318.
16. Колодко, Г. В. Мир в движении / Г. В. Колодко; пер. с польс. — М. : Магистр, 2009. — 575 с.

ТЕМА 4. ОСНОВНІ ЗАСАДИ І БАЗОВІ ПРИНЦИПИ ЗАХИСТУ ЖИТТЄВО ВАЖЛИВИХ ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ, СУСПІЛЬСТВА ТА ДЕРЖАВИ

Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент

Національні інтереси взагалі й економічні зокрема формуються водночас із становленням державності. Цей процес є основою системи національної економічної безпеки і в умовах розбудови соціальної держави набуває особливої актуальності. Тому методологічно принциповим є визначення теоретичного аспекту національних економічних інтересів як об'єктивної економічної категорії, котра доповнюється системоутворюючою функцією національної ідеї.

Національні економічні інтереси розглядаються не просто як самостійний об'єкт аналізу, а як система, у якій взаємодіють інтереси всього суспільства, нації, держави, бізнесу, окремих громадян. Суперечності є глибинними економічними відносинами, тоді як загрози — поверховими виявами суперечностей, що діють в економічному житті у вигляді негативних чинників або явищ (системної сукупності чинників). У такому разі національні економічні інтереси слід розглядати, з одного боку, як поверхові вияви дії об'єктивних економічних законів в економічному житті, а з другого — як об'єктивну потребу усунення (пом'якшення) загроз економічній безпеці [1, с. 95].

Світовий досвід і практика економічних перетворень свідчать про те, що формування національних інтересів, серед яких економічний блок посідає головне місце, становить не тільки складний, багатофакторний, багатоетапний, а й безперервний процес. Тому не існує безпомилкових критеріїв істинності того чи іншого розуміння національного інтересу. Концепція національних економічних інтересів потребує постійного уточнення та коригування, оскільки і самі інтереси модифікуються разом із зміною внутрішніх та зовнішніх чинників розвитку економіки.

У суперечливій системі національних економічних інтересів останні завжди відрізняються не тільки за їх носіями (суспільні, групові, особисті), а й

за характером вираження і сприйманням. Відомо, що сам діючий суб'єкт і спостерігачі, які коментують його дії, дотримуються переважно несхожих думок стосовно інтересів, що спрямовують його вчинки. Поява декількох видів інтересів пов'язана з такими чинниками, як прихованість самого діяча та суб'єктивність поглядів, притаманна не тільки йому самому, а й спостерігачам. Звідси можна виділити принаймні чотири види національних економічних інтересів:

- інтереси, якими керується сам суб'єкт і які свідомо чи несвідомо спрямовують його вчинки; їх можна назвати мотиваційними інтересами;
- інтереси, які суб'єкт публічно висуває як мотив своїх вчинків і які можуть не збігатися з мотиваційними, якщо він, наприклад, бажає ввести аудиторію в оману;
- інтереси, під якими можна розуміти фактичні інтереси в тому вигляді, в якому вони виявлені та зафіксовані спостерігачами;
- інтереси, які, на думку спостерігачів, найкращим чином відповідають потребам суб'єкта (наприклад, державі); їх можна назвати приписними інтересами. Спостерігачі формулюють їх у формі певного припису, якщо, на їх розсуд, суб'єкт (представник суб'єкта) помилково або навмисно обрав чи збирається обрати якісь інші, «неправильні» інтереси, які менш прийнятні для нього або для групи, що представляють спостерігачі.

Що стосується поділу інтересів на об'єктивні та суб'єктивні, то, на наш погляд, об'єктивний, істинний, «справжній» інтерес може існувати лише ідеально. Його у принципі неможливо висловити, оскільки він при цьому відразу ж стає думкою того, хто його висловлює і автоматично підпадає під категорію приписних інтересів. Наявність множинності інтересів спонукає деяких учених ставити питання про неможливість раціонального визначення інтересів, їх суб'єктивність і навіть відсутність будь-якого об'єктивного національного інтересу [2, с. 108–109]. Таким чином, національний економічний інтерес має об'єктивну основу й суб'єктивний вираз.

Національний інтерес як результат деякого соціального консенсусу включає все загальне в інтересах громадян цієї країни стосовно громадян інших країн. Згідно з принципами побудови сучасної системи міжнародних відносин офіційним виразником національних інтересів виступає держава. Прийнято вважати, що в політичній системі держава втілює в собі загальні інтереси нації, а громадянське суспільство — приватні інтереси [3, с. 23, 26, 38]. Аналогічно в економічній системі інститут держави можна розглядати як виразник національних економічних інтересів, а інститут ринку — як сферу діяльності носіїв індивідуальних та групових інтересів.

Така позиція здається в цілому ймовірною, однак при цьому необхідне певне уточнення щодо терміна «соціальний консенсус». Якщо під ним розу-

міти досягнення якоїсь «справедливої» суспільної злагоди в результаті переговорів, учасники яких рівні за ступенем інформованості, досвіду проведення переговорів, стартових силових позицій та іншими параметрами, які визначають їх можливість досягти результату на свою користь, тоді цей термін ідеалізує реальну ситуацію. На наш погляд, більш реалістичною видається точка зору, згідно з якою «соціальний консенсус» розуміється як результат досить жорстокої і далекої від «справедливої» боротьби носіїв конкуруючих інтересів за отримання права на вираження «національного» інтересу [3, с. 120].

Процес виділення загального із численних конкретних фізичних та юридичних осіб здійснюється частково через формалізовані процедури, частково стихійно, і відбувається зовсім не ідеальним чином. Аби переконатися в можливості численних ексцесів та викривлень, досить подивитися на основних носіїв інтересів і оцінити їх здатність донести свої інтереси до державних органів, які формують концепцію національних економічних інтересів.

Найбільш віддаленими від політичних органів держави є пересічні громадяни, які не належать до жодних політичних або економічних об'єднань. Їх можливість суттєво зростають при об'єднанні в різні союзи, спілки, товариства, які переслідують мету захистити саме загальні інтереси цих громадян (союзи споживачів, підприємців, найманців тощо). Особливо значні можливості у лідерів партій, які перемогли на виборах і опинилися біля керма політичної влади. При цьому групи осіб за наявності відповідних засобів можуть якоюсь мірою гарантувати входження їх інтересів у національні економічні інтереси шляхом надання підтримки різним конкуруючим між собою партіям. Нарешті, надзвичайно великий вплив на формування національних економічних інтересів здійснює державний апарат, працівники якого безпосередньо беруть участь якщо не в самому процесі державного управління, то принаймні в його організації.

Групові інтереси населення (а їх можна поділити за різними ознаками: територіальною, етнічною, конфесіональною, галузевою, за належністю до різних чинників виробництва — капіталу або робочої сили) можуть вступати в суперечність один з одним. Наприклад, обмеження імпорту тканин в інтересах їх вітчизняних виробників суперечить інтересам їх споживачів і негативно позначається на експорті ткацького обладнання, спричиняючи обмеження інтересів виробників останнього.

Разом з тим інтереси різних груп не тільки вступають у взаємні суперечності, а й взаємопроникають. Тому навіть якщо уявити, що уряд беззаперечно виконує вказівки якоїсь групи населення, він не в змозі тим самим не реалізувати будь-які інтереси інших груп (інше питання — якою мірою). Існують загальні інтереси для всіх груп. Такі інтереси можна було б назвати загальнонаціональними та об'єктивними, на відміну від тих національних інтересів,

що висловлюються суб'єктивно, під ім'ям яких, як правило, виступають групові інтереси. Але проблема, як уже зазначалося, в тому, що принципово неможливо точно сформулювати об'єктивний інтерес: будь-яке формулювання є суб'єктивним, оскільки воно втілює думку спостерігача. Ця суперечність не може бути вирішена абсолютно, зате вона постійно вирішується відносно, частково — в перебігу зіткнення думок та групових інтересів, підживлюючи цю боротьбу.

Наприклад, усіх представників приватного бізнесу, незалежно від національного походження, поєднує ідея обмеження державного втручання у приватний сектор, а роз'єднує — завдання орієнтації регулюючої діяльності держави на користь кожної окремої групи. Порівняно з іншими категоріями населення ділові круги відрізняються найменшою стабільністю своїх політичних пристрастей. Ця притаманна їм рухомість, яка випливає з динамізму економічного життя, разом з вагою тих ресурсів, що їм підконтрольні, робить їх найсуттєвішим чинником у процесі формування та зміни економічного курсу країни.

Перехід від ідеології протистояння влади, громадянина і бізнесу до партнерських відносин на основі взаємної вигоди знімає, на думку Дж. Стігліца, низку обмежень у державній політиці, у тому числі щодо запровадження протекціоністських заходів. З другого боку, у разі збереження фрагментарності суспільства держава може опинитися під впливом групових інтересів, що, зрештою, при нехтуванні інтересами інших груп може мати деструктивні наслідки. Посилення дієвості уряду, який перебуває під впливом корпоративних інтересів окремих економічних груп, може спричинити загострення конфлікту прагнень та викривлення легальних процедур в економічній сфері [4, с. 1–3].

Історичний досвід свідчить про те, що приватний бізнес, підприємці та громадяни стають тим більше зацікавленими у зміцненні держави (крім диктаторських та тоталітарних режимів) і захисті її інтересів, чим ефективніше розвивається економіка країни, чим впевненіше держава створює оптимальні умови для реалізації приватних інтересів, стабільності. В соціальній ринковій економіці держава не тільки гарантує суспільству дотримання принципів свободи підприємництва, свободи конкуренції та особистої свободи в національних рамках, вона є водночас і надійною опорою у світовій інтеграції.

Визначення загальнонаціональних пріоритетів та їх подальша реалізація в соціальній державі незалежно від політичного устрою можуть здійснюватися лише таким інститутом, як держава. Саме вона спроможна забезпечити механізм реалізації і захисту стратегічних інтересів розвитку національної економіки як цілісного утворення. Отже, національний економічний інтерес має бути основним в організації господарської діяльності. Причому його ре-

алізація водночас є не тільки базисом, а й засобом досягнення економічних інтересів нижчих рівнів, у тому числі особистого, та їх економічної консолідації.

Науковці зазначають неприпустимість у соціальній державі домінування державного патерналізму та підміни національного економічного інтересу державним. Національні економічні інтереси є більш містким поняттям, оскільки до його складу входять не тільки поточні, а й стратегічні інтереси підвищення конкурентоспроможності суб'єктів господарювання на світовому ринку, зміцнення економічної безпеки країни, формування принципово нової інноваційної моделі розвитку та побудови постіндустріального суспільства [1, с. 106].

Для створення цілісної системи національних економічних інтересів та її ефективного функціонування насамперед необхідно:

- згуртувати суспільство навколо єдиної національної ідеї;
- створити відповідну нормативну базу для ефективного реалізації національних економічних інтересів;
- проводити регулярний моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних національних економічних інтересів;
- забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гарантійне поєднання.

Ключовою умовою ефективного захисту інтересів особи, суспільства й держави є консолідація українського суспільства, територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного, демократичного розвитку єдиної України.

Особливе значення мають життєво важливі економічні інтереси як сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування та можливість прогресивного розвитку людини, суспільства, держави.

Нагальним завданням державної політики в умовах розбудови соціальної держави слід визначити реалізацію таких життєво важливих національних інтересів України:

- утвердження конституційних прав і свобод людини і громадянина, створення умов для вільного розвитку людини, реалізація її творчого потенціалу через різноманіття форм суспільної організації;
- захист державного суверенітету України, її територіальної цілісності, недоторканності державного кордону;
- створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої ринкової економіки та забезпечення постійного зростання рівня життя і добробуту населення;

- гарантування безпечних умов життєдіяльності, захисту і відновлення навколишнього природного середовища;
- збереження і розвиток духовних і культурних цінностей українського суспільства, зміцнення його ідентичності на основі засад етнокультурної різноманітності.

Визначення й реалізація національних економічних інтересів мають першочергове значення для створення системи економічної безпеки, що є складовою цілісної системи національної безпеки України. У свою чергу відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки» національна безпека України передбачає гарантований стан захищеності життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави. За умов реалізації механізму національної безпеки забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам.

Таким чином, головними об'єктами національної безпеки є людина і громадянин, суспільство і держава. Невід'ємною ознакою статусу людини і громадянина у правовій, демократичній державі є наявність конституційних прав і свобод, які виступають головною складовою об'єкта національної безпеки — людини. Відповідно до ст. 3 Конституції України людина в Україні є найвищою соціальною цінністю. І Україна як соціальна, правова та демократична держава визначає своїм обов'язком утвердження та забезпечення прав і свобод людини і громадянина, закріплює низку прав і свобод, що регламентують різні сфери суспільного життя. Кожна з них відіграє важливу роль у житті будь-якої людини. Всі сфери тісно пов'язані між собою, оскільки характеризують життя кожної людини, а права і свободи визначають можливості та межі можливої поведінки людини і громадянина у відповідній сфері. Так, особиста сфера життя людини передбачає існування самої людини як індивіда, духовна — характеризує «внутрішній світ» особи, політична — можливість людини, а саме громадянина, брати участь безпосередньо чи опосередковано в управлінні державою, а економічна — можливість людини бути суб'єктом економіки.

Отже, одним із складових елементів об'єкта національної безпеки України можна визначити не тільки сукупність визначених, закріплених та гарантованих державою прав і свобод людини і громадянина, а й кожен окрему групу прав і свобод.

Центральне місце посідають економічні права людини і громадянина як певні можливості, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних і духовних благ [5, с. 167]. На думку вчених, система економічних прав людини і громадянина має такі головні елементи: право на працю, право на

страйк, право на відпочинок, право приватної власності та право на підприємницьку діяльність [6, с. 315].

Право на працю визначається відповідно до ст. 43 Конституції України як гарантована державою можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується. Конституційно право на працю в Україні передбачає, що людина може самостійно вирішувати: працювати чи ні, а також заборону використання примусової праці. Свобода у виборі професії та роду діяльності передбачає можливість особи самостійно обирати спеціальність, сферу діяльності, за якою хотіла б працювати. Науковці звертають увагу на те, що в Конституції України розмежовується право на працю людини і громадянина, оскільки згідно з ч. 2 ст. 43 Конституції держава створює умови для повного здійснення *громадянами* права на працю і гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності. Слід зазначити, що п. 1 ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права встановлює зазначені обов'язки держави як обов'язкові дії з боку держави для реалізації права на працю кожній *людині*. Таким чином, існуюча в Конституції України редакція статті щодо права на працю звужує можливості людини у повноцінному використанні наданого їй права.

Право на страйк належить лише тим, хто працює, і передбачає можливість працівників у разі порушення законодавства у сфері оплати праці, умов та безпеки праці шляхом тимчасового та добровільного припинення роботи спробувати вирішити спір, що має місце на підприємстві, в установі, організації (ст. 44 Конституції України). Ніхто не може бути примушений до участі у страйку. При реалізації права на страйк всі його суб'єкти обов'язково мають враховувати як питання національної безпеки, так і права і свободи людей.

Право на відпочинок, як і страйк, також належить тим, хто працює (ст. 45 Конституції України). Під відпочинком розуміються дні щотижневого відпочинку, відпочинок у святкові та вихідні дні, а також оплачувана щорічна відпустка. Людина та її здоров'я в Україні визнані найвищою соціальною цінністю і задля отримання цього положення реалізація права на відпочинок забезпечується також встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час тощо.

Право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, гарантується кожному ст. 42 Конституції України. Підприємництвом (комерційною господарською діяльністю) визнається систематична, на власний ризик, самостійна ініціативна діяльність суб'єкта підприємництва з виробництва продукції, надання послуг, виконання робіт з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [7, с. 42]. Під суб'єктом підприємництва розуміються фізичні та юридичні особи, що зареєстровані в порядку, встановленому законодавством, як господарюючі суб'єкти.

Свобода підприємництва полягає у вільному виборі суб'єктом підприємства сфери та роду діяльності з урахуванням вимог чинного законодавства, а також невтручання інших суб'єктів та органів державної влади, зокрема, у процес здійснення комерційної діяльності суб'єктом підприємства.

Право приватної власності — це можливість людини володіти, користуватися та розпоряджатися належним їй майном, матеріальними благами та результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Економічні права і свободи людини і громадянина як один з основних об'єктів національної безпеки України передбачають необхідність проведення скорегованих методологічних і правозастосовних дій з боку суб'єктів забезпечення національної безпеки України. Можливість людини і громадянина використовувати безперешкодно свої економічні права і свободи відображає ступінь розвитку та стабільності економіки України, економічної безпеки.

Проте протягом останніх років посилюються небезпечні для прав людини тенденції: порушення Конституції і переважання мотивів політичної доцільності над принципами права; посилення інформаційної закритості та непрозорості дій влади, за якими завжди приховується корупція; зневага до судової влади й інституту правосуддя взагалі з наростаючою дискредитацією; намагання політичних сил використовувати судову владу у своїх інтересах, включення її в політичну боротьбу, що призвело до серйозного послаблення судової влади; намагання політичних сил використати правоохоронні органи для боротьби зі своїми опонентами, що має наслідком політизацію правоохоронних органів; зменшення загального рівня політичної й економічної свободи; подальше погіршення соціально-економічного становища більшості українців унаслідок економічної кризи і неспроможності органів влади та органів місцевого самоврядування належним чином виконувати свої обов'язки; значне збільшення різниці стосовно рівня життя між бідними та багатими.

За даними Державної служби статистики, середньостатистичний дохід українця у квітні 2011 р. складав 1528 грн (близько 200 дол. США). Середньомісячна зарплата в Україні у перерахунку на долари — близько 260–270 дол. Середня пенсія — 100 дол. (пенсіонери становлять 30 % населення). Багатих громадян з доходом від декількох мільйонів до кількох мільярдів доларів у нас 0,5–0,7 % від загальної кількості населення, або 230–320 тис. чол. За межею бідності живуть приблизно 14–15 млн громадян, з них 11,5 млн — пенсіонери, 2 млн — безробітні (кожен десятий працездатний). Розрив між верхнім і нижнім децилями (коли береться по 10 % тих громадян, чий дохід найвищий і найнижчий відповідно) сьогодні складає 17 разів (у 2000 р. він складав 13 разів, у 2001 р. — 23 рази, у 2007 р. — 11 разів, у 2008 р. — 12 разів, у 2009 р. — 13 разів) [8].

Таким чином, порушення економічних прав і свобод людини і громадянина, по-перше, гальмують розвиток України як правової, соціальної та демократичної держави; по-друге, безпосередньо позначаються на економічній ситуації в країні, погіршуючи її; по-третє, зумовлюють неспроможність держави у проведенні дій щодо утвердження та забезпечення прав і свобод людини; по-четверте, виступають загрозою національній безпеці України.

Для протидії загрозам національній безпеці у сфері людського розвитку, підвищення якості життя, забезпечення економічних і політичних прав і свобод людини і громадянина провідні вітчизняні науковці аргументовано доводять необхідність пріоритетних зусиль щодо вдосконалення законодавства. Насамперед йдеться про політико-інституціональне дооформлення державності [9, с. 6]. Всі сучасні реформи зводяться по суті до розвитку адміністративно-бюрократичної системи реалізації політичних рішень і силового примусу до виконання законів. Конституційні зміни переважно спрямовані на постійний перегляд політичного режиму, але не торкаються трансформації пострадянської державності і сутності відносин між державою і громадянами.

За таких умов сама Конституція набуває нечітких, аморфних, неконкретних форм, зокрема відносно правового обмеження втручання держави в громадське і приватне життя, оформлення системи відповідальності влади, механізму реалізації законодавчих актів, надання правових гарантій приватній власності, запобігання монополізації будь-яких груп впливу чи політичних партій. Внаслідок цього політико-правова модель української державності досі перебуває у сфері радянського розуміння конституціоналізму. Тому нагальним завданням, на думку вчених, має бути реальне відмежування сучасного національного правового надбання від пострадянської державності. Це буде першим кроком до втілення новітнього політико-правового бачення держави, у якій не тільки формально присутні конституція, закони, підзаконні акти і задекларовано поділ влади на судову, законодавчу і виконавчу.

Сучасна правова держава — це перш за все такий політико-правовий режим функціонування суспільства, де держава у сукупності своїх складових і механізмів виступає середовищем, засобом та гарантом захисту прав людини і громадянина.

На жаль, сучасний вітчизняний конституціоналізм не спрямований поки що ні на демократію як суверенітет народу, ні на відтворення свободи, і відповідно налагодження ефективної діяльності політичних інститутів, здатних забезпечити функціонування демократії як нормативно-правової системи. Українська держава має у своєму активі лише так звані класичні свободи: свободи слова, віросповідання та зборів, але й вони останнім часом поставлені під сумнів. Натомість держава не має стабільних правових, політичних,

інституційних механізмів прискорення демократії і непорушності принципу свободи.

Це яскраво виявляється в правовому послабленні всіх політичних інститутів, за винятком інституту президента, що стало можливим через порушення і розпорошення системи стримувань і противаг. Усталені політичні інститути поступово втрачають власні конституючі ролі і перетворюються дедалі на фасадну декорацію політичного ринку. На зміну ж їм приходять субінститути, які штучно «прив'язуються» до президента як до символічного володаря політичних акцій. Саме на такі інститути накладаються основні завдання щодо розроблення практичних політичних і економічних рішень, а також неформального контролю за «традиційними» інститутами. Наприклад, такі державні утворення, як Національний антикорупційний комітет, Комітет з економічних реформ, Рада регіонів, Громадська гуманітарна рада, Конституційна асамблея, незважаючи на їх дорадчо-консультаційний статус, все більше отримують право політичної і навіть квазізаконодавчої ініціативи. Фактично це означає, що система виконавчої влади концентрується не навколо конституційно визначених органів — Кабінету Міністрів і місцевих державних адміністрацій, а навколо так званих субінститутів, яким і передаються владні повноваження.

Відчуває на собі зміну політико-правової і конституційної ролі й парламент України. Верховна рада поступово втрачає представницький статус. Заново перетворюється вся політична система, яка де-факто припиняє бути політичною:

- по-перше, втрачається легітимність інститутів, що були сформовані на коаліційній основі, але змушені працювати в рамках іншої — адміністративної;
- по-друге, демократичні інститути припиняють функціонувати в нормальному конституційному режимі, а тому діють через пряме президентське правління або за допомогою неінституційних механізмів. Вертикаль влади поступово стає конституюючим елементом політичного режиму;

- по-третє, партії втрачають функції політичного представництва, що провокує посилення класичних олігархічних впливів. Але якщо в умовах парламентсько-президентського устрою олігархічні клани частково трансформуються в партії з відносною ідеологічною, соціальною електоральною базою, то після зміни до Конституції у 2010 р. потреба в політичних партіях нівелюється. Центр влади зміщується з парламентської до президентсько-адміністративної площини, у рамках якої і відбувається конкурентна боротьба.

Підміна класичних політичних інститутів субінститутами означає разом з тим відчутну слабкість права і основного закону. Саме нівелювання конституційних приписів через прийняття ординарних законів веде до ерозії базових засад конституціювання держави і розмивання всієї системи права. Громадян-

ське суспільство не може бути побудовано, якщо воно не спирається на принципи правової держави і верховенства Конституції, політичного плюралізму, конкурентну економіку, демократію.

Таким чином, пріоритетними напрямками у процесі здійснення державної політики з питань національної безпеки для безперешкодного використання людиною і громадянином економічних прав і свобод мають бути:

- зміцнення демократичного конституційного ладу та верховенства права;
- нова якість державної влади, ефективно та збалансоване функціонування її гілок і органів, спрямування їх діяльності на дієвий захист прав та інтересів людини і громадянина, зміцнення держави;
- неухильне додержання принципу незалежності та об'єктивності суду, права громадян на справедливий судовий захист їх законних прав та інтересів;
- підвищення життєвого рівня населення.

У Конституції України зазначено, що національна економіка розвивається на основі соціально-орієнтованої моделі. Це означає, що головним завданням на шляху соціально-економічного прогресу в соціальній державі має стати забезпечення передумов реалізації прав і свобод громадян, утвердження середнього класу, подолання бідності, забезпечення людського розвитку взагалі.

Згідно з концепцією людського розвитку ООН під ним розуміють [10, с. 28]:

1) мету і критерій суспільства: виробництво існує задля розвитку людей, а не навпаки;

2) процес зростання людських можливостей та розширення людського вибору. За жодних темпів економічного зростання суспільний прогрес неможливий, якщо не реалізовані три ключові можливості для людини:

– прожити максимально довге і здорове життя, коли індивідуальний потенціал здоров'я виступає головним пріоритетом природним шляхом і його доповнюють тривалістю життя;

– набути не тільки всебічні, а й актуальні знання, необхідні для активної і бажаної діяльності, що підвищує значення інтелектуальних і професійних можливостей;

– мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя у межах людських доходів і споживання.

Тільки на такій сукупній основі виникають політичні й соціальні свободи, включаючи всі форми пересування в просторі, визначення вибору місця проживання, створення сім'ї, максимальної реалізації творчої діяльності, гарантії захисту людських прав і всебічної поваги оточуючих, що забезпечується системою соціальних відносин [11, с. 12];

3) досягнутий рівень добробуту: останній є результатом того, як людина розпоряджалася своїми знаннями, досвідом, власністю, здоров'ям, природними багатствами тощо: примножила, перетворила на конкурентний товар чи ефективно використала [12, с. 19–20].

Очевидно, що економічна політика соціальної держави орієнтована на людський розвиток, не може бути зведена до звичних, традиційних моделей ринкової економіки, рекомендацій міжнародних фінансових організацій щодо макроекономічної стабілізації тощо. Рухомість соціальної структури, фінансових ринків, технологічні зміни свідчать про те, що економічний розвиток має явно нелінійний характер, тобто багато в чому може спричинити невідомість і явну нерівновагу. Відповідно намагання робити ставку на економічну стабілізацію, які ми сьогодні спостерігаємо, цілком не адекватні наявному процесу [13, с. 6].

Провідні вчені-економісти зазначають, що в сучасних умовах єдиним правильним шляхом забезпечення людського розвитку є модернізація економіки і суспільства на ліберально-демократичних засадах [14–16]. Лібералізація і модернізація завжди є пов'язаними завданнями, але ця пов'язаність може реалізуватися в різних формах — у формі закономірної послідовності зміни визначальних процесів і формі їх постійного поєднання [13, с. 23]. Тому важливо визначитися, на які саме ліберальні ідеї спиратися і яким чином їх використовувати.

У період існування двох систем — капіталізму з його ліберальними принципами і соціалізму з плановою економікою точилася боротьба ідей. І лібералізм, і державне управління плановою економікою взаємно збагачували одне одного ідеями. Безперервно велися полеміка, ідеологічна війна. Лібералізм гартував свої ідеї у цій полеміці, дискусії із соціалізмом. Після зникнення соціалізму як системи із світової арени настала ейфорія ліберальних ідей, і пострадянські країни потрапили під її вплив. Але коли немає опонента, коли немає дискусій, коли немає порівняння двох глобальних підходів до розвитку, при монополії неодмінно виникають перекося. Так, сучасна світова криза показала, що і ліберальний підхід у застосуванні в реальному житті несе низку істотних загроз для економічного і людського розвитку [13, с. 14].

Але зазначений факт зовсім не означає, що можна відмовитися від лібералізму. Він живе в кожній людині, в кожному суспільстві. Ліберальні ідеї завжди були і будуть потужними. Проблема полягає у знаходженні і застосуванні необхідних інститутів суспільного механізму, які б регулювали ці ліберальні пристрасті.

І тут доречно згадати, що ще класики англійської політичної економії звертали увагу на те, що у виробництві діють залізні виробничі закони, а у сфері розподілу — моральні. Іншими словами, лібералізм має дві сторони — економічний лібералізм і моральний лібералізм [13, с. 15]. На жаль, економічний лібералізм набув в Україні форми неолібералізму в найгіршому вигляді, а форма морально-етичного лібералізму як ліва демократична ідея — практично не розроблена і теоретично не узагальнена, не збагачена практикою.

Концепція неолібералізму в різних його формах, у тому числі у вигляді монетаризму, відіграла істотну роль у витісненні реального сектору економіки, зростанні фіктивного, спекулятивного капіталу, який перетворює гроші та цінні папери на особливі швидкозростаючі фінансові операції, мета яких полягає в одержанні не базового активу, а прибутку від зміни ціни.

Аналізуючи проблеми модернізації як запоруки людського розвитку, Ю. Пахомов зазначає, що вирішення завдань модернізації залежить не тільки від піднесення економіки, розв'язання традиційних соціальних проблем, а й від виведення етносу із стану депресії і безвір'я.

Така позиція є цілком слушною і базується на теорії економічних інтересів. Як відомо, зміст і характер економічних інтересів громадян формуються під впливом маси чинників, як внутрішніх, так і зовнішніх, як економічних, так і позаекономічних. І цей зміст і характер економічних інтересів громадян лежать в основі ментальної матриці нації, населення країни. А це означає, що формування економічних інтересів залежить також і від культури (загальної й економічної), і від моралі, і від суспільної свідомості.

На всі ці компоненти економічних інтересів прямо впливає сучасна реальність. Так, Україна сьогодні — «малодемократична» країна з малорозвиненою економікою і корумпованою демократією. Вона посідає 100-те місце у світі за ВВП на душу населення і 34-те — за обсягом ВВП. За простотою ведення бізнесу у нас 145-те місце серед 183 країн світу. Навіть порівняно з 2010 р. погіршився рейтинг за такими показниками, як реєстрація власності (–4), отримання кредиту (–2), захист інтересів інвесторів (–1). Заробітна плата в рази нижче європейської. Навіть у досить сприятливому для України 2007 р. середня зарплата в Угорщині була вищою за українську (195 євро на місяць) у 3,8 разу, в Естонії — у 3,6, в Литві й Латвії — відповідно в 2,7 і в 2,9, в Росії — у 2,2, в Польщі — удвічі. А очікувана тривалість життя впала нижче показників 70-х років ХХ ст., як зазначено у 21-му докладі Програми розвитку ООН: сьогодні країна посідає 154 місце із 163 за індексом сприймання корупції і 76 місце серед 187 країн за узагальненим індексом людського розвитку [17, с. 8]. Громадяни України не винні у такому становищі, але воно їх принижує та деморалізує. При цьому активно формується комплекс меншовартості, який закладається у свідомості і впливає на економічне мислення. І не тільки на економічне мислення, а й на стан духовного життя. У свою чергу негативний стан духовної сфери не сприяє розкріпаченню творчих можливостей, адже влада не створює належних правових і економічних умов для розвитку легального бізнесу, діє переважно адміністративними методами. А насильницькі заходи, крім всього іншого, в силу особливостей нашої ментальності порушують не стільки протидію, скільки апатію та безініціативність, тоді як основний стимул кожної творчості — це невдоволення існуючим. Але

тут вже йдеться не тільки про гальмування творчості. Апатія, як відомо, є найбільшою загрозою для свободи і відповідно для економічної безпеки. Виникає парадокс: владу влаштовує загальна апатичність людей, влада створює умови для її відтворення і тим самим — загрози для економічної безпеки і людини, і держави.

За таких умов спостерігається, по-перше, зростання терпимості суспільства; по-друге, підвищення його гнучкості, але разом і з тим, і з іншим втрачаються стимули до прогресу, до еволюції взагалі. Терпимість призводить до консервації відносин, незмінності існуючої суспільної структури, а це перешкоджає розвитку суспільства, просуванню вперед. У нас немає змагальності програм різних груп населення і як результат знижується якість суб'єктності, коли людина не бере на себе відповідальності за себе, за своє оточення, за свою державу. Іноді складається враження, що люди готові відстоювати тільки одне — лише б їм не довелося змінювати звичайні способи існування.

З другого боку, нерозвиненість політичних і економічних інститутів, а також механізмів примусу до їх дотримання (законів, нормативних документів і т. п.) має своїм наслідком деінституціоналізацію влади і втрату соціального контролю над розподілом економічної влади в суспільстві. Сьогодні владна позиція визначається не формальним економічним чи правовим статусом агента (власник, менеджер, посадовець), а його доступом до нелегітимних, з позицій економічного порядку, джерел влади — ресурсів насильства (кримінальної влади), корумпованої державної влади, шахрайства тощо.

Таким чином, формуються стійкі соціально-економічні детермінанти девіантної поведінки населення, які продукують тінізацію економічного мислення, для якого основними рисами є: ігнорування чинних законів, що регулюють економіку; постійне створення і відтворення тінювих схем виробництва й обміну, а також присутність корупційних відносин.

Якщо система державного управління через свою нерозвиненість або деструктивну ускладненість не здатна забезпечити ефективну впорядковану взаємодію суб'єктів економіки, то останні рано чи пізно формують власну локальну квазісоціальну підсистему правил і норм, яка надає їм об'єктивній взаємозалежності форму купівлі-продажу державних повноважень. А стійкий характер економічних інтересів учасників корупційних дій також здійснює зворотний вплив на легальну систему: її недосконалість консервується або навіть набуває рис безвиходу.

Також потрібно зазначити, що лібералізм як економічний принцип є однією з історичних форм більш загального явища — економічної свободи. Сама по собі вона може бути охарактеризована як історично сформований і водночас такий, що розвивається, спосіб функціонування суб'єктів економіки [16, с. 4].

Економічна свобода у більш широкому значенні — це форми і варіанти економічної поведінки підприємств, сім'ї, окремих громадян щодо обрання сфери застосування своїх здібностей, знань, професії, способів розподілу доходів, споживання матеріальних і духовних благ.

Основою економічної свободи є [4, с. 33]:

- плюралізм форм власності, зокрема існування приватної, колективної, державної, інтегрованої власності та їх різновидів;
- наявність політичної свободи;
- досконале законодавство, зорієнтоване на права людини;
- економічний прогрес;
- відсутність значної кількості безробітних.

Якщо йдеться про економічну свободу окремих суб'єктів господарювання, то вона повинна враховувати інтереси інших суб'єктів, а також поєднуватися з економічною відповідальністю. Інтереси інших економічних суб'єктів ураховуються значною мірою внаслідок сприйняття взаємовигідних рішень, дотримання взаємних зобов'язань, ухвалення нових та вдосконалення існуючих законодавчих норм тощо. В економічних системах розвинених країн світу економічна свобода поступово переростає в розуміння свободи лише як пізної та усвідомленої необхідності у формі декількох альтернатив [18, с. 46–47].

Великого значення при розбудові економіки соціальної держави набуває свобода вибору. Вона виявляється передусім у двох аспектах:

- по-перше, вибір кожною країною власної моделі соціально-економічного розвитку, а отже, типу економічної системи і соціальних відносин;
- по-друге, форма вияву економічної свободи, що передбачає здатність власників різних видів ресурсів (матеріальних, фінансових, інформаційних та ін.) використовувати їх на власний розсуд у рамках існуючого законодавства, а власників робочої сили — здійснювати будь-який вид трудової діяльності, що відповідає їх можливостям, здібностям, інтересам, а також свободі вільного пересування з метою пошуку кращого місця роботи.

У виникненні та розвитку феномена економічної свободи значну роль відіграє держава як інститут, що історично склався і втілює в собі цінності основи соціуму. Причому розвиток і зміцнення конкретних інститутів саме такої держави зовсім не обов'язково є альтернативами економічній свободі. Навпаки, економічна свобода є передумовою для позитивного зняття споконвічної невизначеності господарських рішень. Жодна економіка не може існувати без невизначеності на ринку. На позитивному сприйнятті цієї невизначеності, як показала історія, побудовано ринкову систему, на негативному — адміністративно-командну.

З другого боку, економічна свобода є умовою ефективного функціонування інститутів держави. Завдяки наявності господарюючих суб'єктів, які

вільні у виборі і водночас визнають авторитет суспільства і держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності [16, с. 8].

Крім того, інституційні основи економічної свободи створюють середовище і стимули для інноваційного розвитку. Вони забезпечують, по-перше, зняття невизначеності базових умов життєдіяльності, захищаючи суб'єктів і даючи їм санкціонований державою доступ до суспільних ресурсів; по-друге, відносно вищий інституційний статус для успішних новаторів. Така економіка не відторгає інновації, а шукає їх і включає до відтворювальних циклів як найважливішу умову функціонування сучасних ринків.

З економічною свободою тісно пов'язана економічна демократія, яка означає реальну можливість і право реалізовувати задекларовані і фактичні економічні права індивіда. Економічна демократія є водночас теорією, практикою і наслідком втілення демократії в економічні відносини. Вона виступає як демократизація всього господарського механізму суспільства.

На сучасному етапі ідеї демократії розвиваються як на мікрорівні через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами — приватними, колективними, державними, вільне підприємництво, забезпечення реалізації принципів добросовісної конкуренції тощо, так і на макрорівні — у масштабах національної економіки з урахуваннями рівня її розвитку.

На рівні національної економіки розвиток економічної демократії передбачає:

- наявність органів соціального партнерства або економічного самоврядування;
- процес залучення профспілок до співволодіння підприємством через збільшення частки участі (фондів) у прибутках підприємств;
- контроль виробничих рад за значною сферою господарської діяльності (зайнятість, соціальна політика, гуманізація праці тощо).

Діяльність держави повинна бути спрямована на створення сприятливих умов для розвитку демократії національної економіки, саме тому за нею залишаються такі функції, як:

- визначення стратегії суспільного розвитку;
- розв'язання загальнонаціональних проблем;
- визначення пріоритетних напрямів в економіці;
- забезпечення кредитів та інвестицій;
- розвиток системи навчання і перепідготовки кадрів;
- розроблення засобів доступу працівників до виробничої економічної та іншої інформації на рівні підприємства, регіону, галузі тощо.

Реалізацію економічної свободи забезпечує економічний порядок, що характеризує розподіл у певній формі між державою і окремими економічними

суб'єктами прав ухвалення економічних рішень [19, с. 79]. Це якісна характеристика стану соціально-економічної системи щодо морально-етичних і політичних норм. Економічний порядок відображає принципи відносин між економічними суб'єктами, що виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Поняття «економічний порядок» асоціюється з прозорим і зрозумілим для всіх суб'єктів ринку рухом потоку грошей, товарів, робіт і послуг, праці, капіталів. Саме рівень економічного порядку визначають відносини з приводу привласнення ресурсів у будь-якій господарській системі.

Встановлення економічного порядку, як показує історична практика, є дуже складним завданням для будь-якої з країн та їх урядів. Інтрига привласнення грошових чи інших видів ресурсів була і залишається спокусливою для усіх, хто при владі, контролі за рухом ресурсів, навіть для правоохоронних та судових органів. Розв'язання цієї проблеми потребує насамперед усвідомлення усіма членами суспільства, що економічний порядок вигідний для усіх і повинен ґрунтуватися [20, с. 267]:

- по-перше, на встановленні національно-суспільної самоорганізації населення для ефективності економіки;
- по-друге, на узгодженні інтересів суб'єктів економіки з приводу привласнення капіталу та інших ресурсів.

Національна самоорганізація суспільства можлива лише в разі усвідомлення громадянами її необхідності для створення продуктивної та ефективної економічної системи. Будь-яка самоорганізація, зокрема національно-державна, потребує відповідних матеріальних і фінансових ресурсів, що створюються у системі виробництва, фінансів, обігу. Між національною самоорганізацією суспільства й ефективністю економіки існує тісний взаємозв'язок: чим вищий рівень національно-демократичного й економічного мислення, національно-ідеологічної єдності людей, дотримання положень конституції та законів країни, правил економічних та зовнішньоекономічних відносин, тим вищий рівень продуктивності національного капіталу та ефективності виробництва національного продукту.

Особливої актуальності в економіці соціальної держави набуває проблема узгодження інтересів суб'єктів національної та регіональної економік. Практика показує, що суперечності економічних інтересів різних суб'єктів національної економічної системи виникають передусім у сфері відносин власності. В організаційно-правовому аспекті суспільно необхідний напрям розвитку відносин власності повинен забезпечити вирішення двох важливих завдань:

- по-перше, узгодження економічних інтересів суб'єктів національного і регіонального виробництва;

– по-друге, формування національного єдиного господарського комплексу, достатнього для проведення усіма суб'єктами виробництва, зокрема регіонами, самостійної економічної і соціальної політики.

Звісно, що така політика має органічно поєднувати регіональні економічні і соціальні інтереси із загальнонаціональними інтересами України як єдиної держави. Йдеться про створення умов ефективності функціонування регіонального капіталу, такого обсягу і структури регіонального продукту, за яких можна задовольнити потреби регіону й інтереси держави. Тобто йдеться про створення економічно сильних регіонів, без яких не може бути сильна національна економічна система і держава загалом. Держава не повинна концентрувати у своїх руках весь національний дохід, а розподіляти між регіонами, які мають бути економічно й соціально самостійними або близькими до самостійності та виділяти ресурси державі для виконання нею загальнонаціональних функцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна безпека : навч. посібник / за ред. З. С. Варналія. — К. : Знання, 2009. — 647 с.
2. Михаловский, С. Международная экономическая безопасность. Польская точка зрения / С. Михаловский. — М. : ИНИОН, 1990. — 240 с.
3. Национальные интересы: теория и практика / под ред. Э. А. Позднякова. — М. : ИМЭО, 1991. — 235 с.
4. Стиглиц, Дж. Развитие, основанное на участии: стратегия для государства с переходной экономикой / Дж. Стиглиц // Трансформация. — 1998. — № 6. — С. 1–11.
5. Колодій, А. М. Права людини і громадянина : навч. посібник / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. — К. : Юрінком Інтер, 2004. — 336 с.
6. Рижук, Ю. М. Економічні права і свободи людини і громадянина як об'єкт національної безпеки України // Національна безпека України: стан, кризові явища та шляхи їх подолання : міжнар. наук.-практ. конф., 7–8 грудня 2005 р., Київ : зб. наук. праць. — К. : Нац. акад. управління. — Центр перспективних соціальних досліджень, 2005. — С. 313–317.
7. Господарський кодекс України від 16. 01. 2003. // Відом. Верхов. Ради України. — 2003. — № 18. — Ст. 144.
8. <http://www.ukrstat.gov.ua>
9. Онищук, Н. Дилеми правової держави / Н. Онищук // Дзеркало тижня. — 2011. — № 12. — 2 квіт.
10. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / за ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Право, 2010. — 448 с.
11. Ромашевская, Н. Качество человеческого капитала в России / Н. Ромашевская // XVI Кондратьевские чтения «Человеческий капитал: мировые тенденции и российская специфика»: тез. докл. и выст. участников чтений. — М. : Междунар. фонд. Н. Д. Кондратьева, 2009. — С. 11–28.

12. Вовканич, С. Людський та інтелектуальний капітал в економіці знань / С. Вовканич, Л. Семів // Вісн. НАН України. — 2008. — № 3. — С. 13–23.
13. Лібералізм та модернізація (за матеріалами круглого столу) // Економіка України. — 2011. — № 8. — С. 4–20.
14. Геєць, В. Ліберально-демократичні засади : курс на модернізацію України / В. Геєць // Економіка України. — 2010. — № 3. — С. 4–20.
15. Попович, В. Чи має українська модель суспільства бути ліберальною ? / В. Попович // Економіка України. — 2010. — № 8. — С. 4–10.
16. Яременко, О. Лібералізм, економічна свобода і держава / О. Яременко // Економіка України. — 2010. — № 12. — С. 4–14.
17. Ревенко, А. Україна у світових координатах людського розвитку / А. Ревенко // Дзеркало тижня. — 2011. — № 41. — 12 лист.
18. Національна економіка : підручник / за ред. проф. П. В. Круша. — К. : Каравела : Піга Ю. В., 2008. — 428 с.
19. Національна економіка : навчальний посібник / за заг. ред. Л. С. Шевченко. — Х. : Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого», 2011. — 182 с.
20. Заблоцький, Б. Ф. Національна економіка : підручник / Б. Ф. Заблоцький. — Львів : Новий світ – 2000, 2010. — 582 с.